

Lecturi alternative

Recitindu-l pe Norman Manea: Harta imaginară de-a lungul întregii opere

Dr. Brîndușa Nicolaescu
Facultatea de Științe Politice
Universitatea București
E-mail: brindusa.nicolaescu@fspub.unibuc.ro

Dr. Brîndușa Nicolaescu este asistent universitar la Universitatea București, Facultatea de Științe Politice, unde predă ESP, Academic Writing și un curs despre literatură și politică – "Dystopian Fiction as Social Critique". Printre domeniile de interes academic se numără metodologiile creative de predare a limbajului academic, critica literară, ficțiunea distopică.

Rezumat

Marcat de nostalgia pentru „România spiritului”, imagine reflectată și de metafora „casa melcului”, fragmentele literare pe care le abordăm în această lucrare tratează o acută conștiință obsesivă a trans-localizării, care depășește în importanță conceptul ambiguu de 'hyphenated identity' / „identitate hibridă” (evreu-român-american). Încercăm să urmărim traiectoriile narative/istorice pe harta imaginară a scrierilor lui Norman Manea, având în vedere concepte precum „geografie literară”, „imaginație spațială”, sau „spații proiectate ale ficțiunii”, bazându-ne pe (re)lectura unor texte din perspectiva aplicată a valorii lor documentare în legătură cu (re)locarea.

Cuvinte cheie: (re)lectură, valoare documentară, migrație și literatură, geografia literaturii, hartă ficțională, exil, identitate

Fluiditatea continuă a dislocărilor transnaționale din lumea contemporană a devenit sursă de inspirație pentru critica literară în ceea ce privește modalitățile adecvate de lectură și (re)interpretare a ficțiunii *extrateritoriale*, așa cum arăta George Steiner încă din anii '70. (1) Dacă în critica contemporană există un consens că elementul definitoriu al condiției umane este migrația, deasupra noțiunilor de „naționalitate, origine, așezare, locuire, rădăcini, loc de naștere, sau legături de rudenie”, (2) Søren Frank afirmă că două

probleme apar din tendința de a considera migrația în relație cu postcolonialismul: mai întâi, literatura legată de migrație scrisă în engleză de către a doua sau a treia generație de imigranți, iar în al doilea rând, literatura în afara sferei postcoloniale, în afara granițelor contextului britanic, german sau francez. (3) Frank militează în mod convingător pentru „încercarea de a elibera conceptul de migrație din încadrarea lui exclusivă în disciplina studiilor post-coloniale”. Astfel autori precum Grass, Kundera, „clarifică problema rolului migrației din perspective diferite, a totalitarismului nazist sau comunist, a globalizării, a diseminării”. (4) Includerea numelui lui Norman Manea în rândul scriitorilor exemplificați de criticul danez ar constitui așadar o adiție relevantă în vederea unor răspunsuri semnificative la întrebările ridicate de fenomenul literaturii de migrație.

Ipoteza noastră este că Norman Manea apelează la acel „spațiu alternativ, o a treia geografie” (5) concepută ca intersecție dintre spațiul geografic real și cel ficțional și reprezentat de traiectoriile literare pe harta imaginară a scrierilor sale. Am apelat la fragmente atât memorialistice cât și din proza de ficțiune care căpătă valoare documentară și susțin (re)localizarea permanentă a acestui scriitor, în funcție de coordonatele schimbătoare de-a lungul carierei sale literare.

Autorul s-a născut la Burdujeni în 1936, într-un spațiu multicultural. La vârsta de cinci ani a fost deportat împreună cu familia în Transnistria, într-un lagăr de muncă forțată, eliberat apoi de armata sovietică. A locuit un an în Briceni (Bucovina), unde a studiat direct clasa a doua în limba rusă. A fost repatriat și trimis pe rând la Fălticeni, la Rădăuți – unde a terminat ultimii doi ani de școală primară în limba română. Familia lui Norman s-a mutat apoi definitiv la Suceava, unde tânărul a urmat pentru un an cursurile liceului evreiesc, închis de autoritățile comuniste, și a absolvit liceul, pentru a fi admis mai apoi la Facultatea de hidraulică și construcții din București, în 1959. Între 1961 și 1973 a profesat ca inginer în construcții în Suceava și Ploiești și ca cercetător în gospodărirea apelor în București. Scriitorul a mărturisit cu diverse ocazii că este vorba despre o meserie complet obnubilată, aleasă ca un refugiu temporar iluzoriu. Abia în 1966 a debutat cu prima schiță; înainte să renunțe la cariera de inginer a publicat un volum de proză scurtă, *Noaptea pe latura lungă*, și un roman, *Captivi*. În 1976 a făcut prima excursie în străinătate – prima ieșire din „țarcul” comunist – anume spre Ierusalim. În 1979 a călătorit în occident, a vizitat orașele Paris, Zürich, Veneția. Între 1986 și 1988 a locuit în Berlin cu bursă DAAD. În 1989 a obținut o bursă Fulbright la New York. Din 1989 este profesor de literatură la Bard College (printre numeroase premii și distincții numărându-se și *Francis Flounoy Professor in European Culture and Studies* și titlul *Writer in Residence*).

Posibilă consecință a biografiei sale marcată de suferință, Norman Manea a avut dintotdeauna o acută conștiință a ceea ce Frank numește „potențial pentru mobilitate translocală”. (6) Când Miron Radu Paraschivescu, mentorul său literar, i-a cerut în 1966, la debut, o scurtă biografie, scriitorul s-a gândit să înmâneze un bio ficționalizat, care în mod evident nu a fost publicat: „Să zicem că războiul ar fi întrerupt inițierea cărturarului precoce la un seminar la Vilna, pe care ar fi continuat-o, în primii ani tulburi de pace, la Ierusalim, pentru a urma, apoi, studii matematice în Statele Unite, Psihologia la Viena și Amsterdam, Literatura și Artele la Londra sau Florența. Un scurt popas în România, în drumul spre Leningrad, mi-ar fi dăruit, brusc, promisiunea ‚dragostei fericite’.” (7) Pe de altă parte, ideea de alegere, de re-creare a propriei biografii l-a preocupat de-a lungul

carierii sale literare – subtitlul pentru (cel puțin) primele romane a fost „Variante de autoportret” – mai mult, ultima ediție la Polirom reunește toată proza scurtă sub același titlu.

Dacă luăm rând pe rând coordonatele spațiale, primul loc cu care ar trebui să începem este *locus amoenus*, locul nașterii autorului în nord-estul României – Burdujeni, descris în culori vii *in aureo tempore*, în schița *Cizmele și vioara*: „Amintirea nu restituia decât panta abruptă a unei fâșii de stradă gălbuie, încremenită în soare, luciul de-o clipă al genții rotunde, de grădiniță, din tablă albastră, în care se aflau cornuri albe și moi, cu șuncă.” (8) „Întunericul dens îl orbea, ca bezna unei boli fără capăt. N-ar mai fi vrut decât să se deschidă dunga unei străzi urcând printre case cenușii, fâșie de soare la capătul căreia zbura cândva, în lături, ușa grea a prăvăliei, iar băiatul năvălea din dreapta, în strada goală.” (9)

Elie Wiesel a subliniat preocuparea scriitorilor pentru viața dinaintea Holocaustului, „tihna familiei, bucuria sărbătorilor”, descrise cu cuvintele recuperate, „salvate de sub ruinele” de dinaintea devastării. (10) Din această perspectivă se poate spune că Burdujeni simbolizează devastata uliță aurită a copilăriei lui Norman Manea. Burdujeni este de asemenea descris în *Întoarcerea huliganului*, unde autorul imaginează întâlnirea părinților săi (fragmente care depășesc genul memorialistic, cu personaje ficționale bine conturate) „Prima mea amintire de leagă de acest drum. O amintire dinaintea nașterii. Amintirea celui care eram, atunci când nu eram deloc. ... evoc drumul dintre două localități vecine din nord-estul României, la mijlocul anilor '30... O panglică aurie de spațiu devenit timpul necesar spre a ajunge de undeva altundeva...Intrarea în lume fusese un timp solar alb, fără contur sau amintiri. Timp idilic, din care memoria nu recuperează decât fâșia unei străzi în pantă, ușa librăriei bunicului. Amintirea nu spune mare lucru despre felul cum arătam înaintea adevăratei mele Nașteri, care avea să vină. O spune mai bine, poate, mult mai bine, ficțiunea: secvența din filmul lui Tarkovski, *Copilăria lui Ivan*, văzut și revăzut la nesfârșit, mult după aceea: copilul bălai, rîsul mamei, fericirea. Brusc, ciutura fîntîinii rotindu-se, dementă. Oglinda apei răvășită de tunetul exploziei: războiul. Tunetul din octombrie 1941.” (11)

„Tunetul din octombrie” este metafora războiului, a deportării, iar Transnistria capătă conotații similare cu primul exil al literaturii, din binecunoscutele poeme ale lui Ovidiu - *TransTristia*: „Trans-nistria. Dincolo de Nistru. Trans-nistria. *Inițierea* preliminară nașterii. Da, știu cum arătam înaintea nașterii. Și cum arătam după, în aprilie 1945, când apatrizii fuseseră, în sfârșit, *repatriați* în Patria care, iată, nu izbutise să scape de ei.” (12) „Lecția de istorie și geografie n-ar putea omite punctul de trecere peste Nistru: Ataki. Captivul Noah avea atunci cinci ani, dar n-a uitat, nici după cincizeci de ani, denumirea.” (13)

Dacă în *Întoarcerea huliganului* există localizări și descrieri precise ale Transnistriei (deși nu multe), merită amintită precauția scriitorului de a trata acest subiect în opera sa de ficțiune, anume în povestiri. Norman Manea precizează în mod limpede că nu este un scriitor al Holocaustului, că respinge „industrializarea suferinței”, că refuză rolul victimei și, pe de altă parte, percepe Holocaustul nu numai ca pe o tragedie evreiască sau germană, ci ca pe una general *umană*. Astfel a fost extrem de prudent în ceea ce privește modalitatea de reflectare în scris a experienței sale și ca urmare, în economia operelor sale - șapte romane și proză scurtă în varii ediții – numai cinci

povestiri pot fi considerate având ca tematică Transnistria: *Puloverul*, *Ceaiul lui Proust*, *Puteam fi patru*, *Moartea*, *Ghemele decolorate*. „În mod paradoxal, odată ajuns la New York, Manea nu oferă ficțiune despre Holocaust pe piața americană.” observă Mihai Mîndra. (14)

Pentru a oferi o dimensiune profund umană suferințelor sale – suferința reprezentând tema principală a primelor sale scrieri – spațiul pare a fi fost pus între paranteze, căci „s-ar fi putut întâmpla oriunde”, mărturisește Norman Manea în interviuri și eseuri. Scenele transfigurate în cuvinte pe hârtie nu conceptualizează, ci transmit ideea de suferință prin identificare activă, ca *proces*. (15) „Proza lui Manea care descrie experiența sa în lagărul transnitrean, și publicată în condiții de cenzură severă sub regimul naționalist-comunist apelează la strategii poetice care maschează aspecte viscerale ale Holocaustului românesc. Schițe precum *Puloverul* și *Moartea* sunt aproape lipsite de orice delimitări temporale și spațiale”, explică pe bună dreptate Mihai Mîndra (16) și întâlnim un exemplu ilustrativ al acestui „stil oblic” în *Puloverul*, în primele rânduri: „Se va deschide, adică, dintr-o dată, cerul, ne vom trezi într-un tren de vagoane adevărate, nu cum fusese cel din care ne descărcaseră în pustietatea asta la capătul pământului, ca pe niște vite aduse la tăiere. Un tren încălzit, luminat, cu bănci moi ... mătuși blinde și politicoase vor servi fiecăruia, la alegere, orice mâncăruri și-ar dori, cum se cuvenea unor călători întorși de pe lume cealaltă. Sau ... se va fi prăbușit, în sfârșit, înghițându-ne, mântuindu-ne, cerul acesta nesfârșit, de cenușă, în care așteptam, speriați, să intrăm odată, să se termine cu toate.” (17)

Mergând mai departe cu următorul punct important pe harta literară imaginată din scrierile lui Manea, București apare ca reper important, „loc de desfășurare a acțiunii” în toate romanele sale, spațiu sufocant, la limita carceralului, pe care îl descrie în faimoasa scrisoare către Ernesto Sabato: „retras de privirile administratorilor ... între copertele tratatelor de calcul algebric, ca într-un sanctuar destinat să mă apere de orașul strâns ca într-un sac și devastat de barbari. Teoremele se prinseseră, cândva, de mine, precum delicatele infirmiere de un rănit care are coloana vertebrală arsă. ... Tinerețea s-a pedepsit, astfel, singură, multă vreme, mulțumindu-se să întrevadă, printre fisurile spiritului defect, frumoasele turlă ale vrtualității, până când m-am trezit, târziu, reascultând, fără a auzi, rumoarea oamenilor pe serpentinele fumegoase ale *romanului*.” (18) Imaginea orașului-cușcă, metaforă supra-realistă a Bucureștiului anilor 1980s, îl pune în evidență ca indezirabil pe „flâneur”, care ocupă una dintre celulele panopticonului comunist. În *Peretele despărțitor*, personajul-narator este supravegheat neconștient, urmărit de către vecini, mai ales de către ofițerul de securitate deghizat ca administrator, și cutreieră ore întregi străzile orașului pentru a-i evita, pentru a găsi un iluzoriu refugiu care să-i păstreze intact, treaz, spiritul critic: „Mă aflu înăuntru, încolăcit, invizibil: coada subțire a unui diavol de rând. Nu știu decât adevărul.” (19)

O coordonată foarte importantă pe harta imaginară a traiectoriilor literare ale lui Norman Manea este Ierusalim, topos par excellence de cultură și civilizație a omenirii. Este semnificativ faptul că Ierusalim este destinația precisă a primei excursii în străinătate, din 1976 (anul publicării *Până la Ierusalim și înapoi* de Saul Bellow), ca primă escapadă din țarcul descris mai sus. „Evreul din Est întâlnește ‚libertatea’ în prima sa călătorie nu în Suedia sau Spania, ci tocmai în Israel.”, declară autorul în *Sertarele exilului*. (20) În aceeași carte Norman Manea reflectă la (im)posibilitatea de a utiliza acest

spațiu ambivalent, cetatea Ierusalimului, ca fundal sau temă a unei opere literare: „Un Ierusalim fictiv, un eu virtual și un Ierusalim real, un Ierusalim concret, un eu autentic.” „Să mă fi născut, să fi trăit acolo, la Ierusalim? ...N-ai cum să mai prinzi din urmă timpul. Condamnat, poate și izbăvit, de a fi ratat șansa. De a fi trăit departe, undeva, neștiut, livrat unei bizare vocații. Conștient că există totuși fantasma unei realități. În același timp, o regăsire. De parcă ai fi fost dintotdeauna acolo, oricât ai fi rătăcit între timp. Ambiguitatea aceasta m-a stăpânit pe toată perioada vizitei în Israel. Regăsire și pierdere, întârziere și impact, aderență și frustrată retragere, elan și respingere. Israelul fictiv, ca proiecție interioară, și Israelul concret, divers, contradictoriu” (21) „M-am gândit, cutreierând Ierusalimul, că ar merita lucrat douăzeci de ani la un roman, în felul *Cvartetului din Alexandria*, care să stratifice istoria, tăcerea, muzica, patima, amurgul, ficțiunea, ambiguizând realul în plină ficțiune.” (22)

Ierusalim, nu numai un nume, o amplasare pe harta reală, ci, mai mult decât atât - un cod, o monadă, o marcă de spiritualitate (23) - este de asemenea locul unde sunt îngropați Primo Levi și tatăl scriitorului. Poemul lui Norman Manea *Vorbind pietrei*, scris după participarea la un târg de carte, prezintă Ierusalimul ca topos metaforic al suferinței: „La Târgul de carte am venit. / În cetatea care a născut Cartea Eternă. În fața pietrei / care a fost, cândva, om.” (24) „În fața pietrei cu nume de om, / în cimitirul cu pietrele perfect tăiate / și albe, / albul fierului încins, / își face acum Primo Levi rugăciunea / în fața tatălui meu / devenit piatră.” (25)

Veneția este orașul pe care l-a vizitat în 1979 și a fost transfigurat în spațiu ficțional în *Kinderland* (și *Lectură în Kinderland*): aventura unui Aschembach din est care experimentează tentația evadării și morții în Kinderlandul occidental. (26) Aici protagonistul, care cunoaște deja orașul pe de rost, îl percepe literalmente ca pe un album (nu ca pe un oraș concret), pe ale cărui *pagini* (nu străzi) pășește cu uimire și astfel nu mai deosebește realitatea de *imaginea/copia* ei – caz exemplar al simulării lui Baudrillard – așa cum citim în *Kinderland*: „Strada. Hoinăream pe o nouă pagină.” (27) „m-am trezit la porțile Orașului Candelabru, pe paginile de album învățate la școală. Monumentul, Catedrala, Grădina... cafenea, Galeria, Podul...debutam târziu și străin în feerie...întârziat, între copii cu care nu mai semănam.” (28) După întoarcerea la București, după conștientizarea imposibilității de a scăpa din captivitatea cumva predestinată, naratorul compară Veneția cu o lume pierdută, căci se pare că „fusesse incapabil să exploreze Atlantida, nu izbutise să iasă din el însuși. În el însuși călătorise, în cele din urmă ...”. (29)

Următorul punct important pe harta literară avută în vedere în analiza noastră este capitala germană, referință simbolică pentru începutul noi vieți, cea de exilat, experiență „inițiativă” explicată în texte cu valoare documentară pronunțată, ca în *Plicuri și portrete*: „Berlin! Numele-oroare al copilăriei. Ceea ce ni se întâmplase, mie și alor mei, a venit doar dinspre Berlin? Ceea ce am trăit și după război era tot o consecință a acestuia? Călătoria putea fi un pelerinaj la locul care provocase răscrucea unei existențe și a atâror altora.” (30) „Exilul a început pentru mine în 1987, în Berlinul Occidental. Cuvântul Berlin, cu o particulară rezonanță traumatică în copilăria mea, își adăuga atunci o nouă semnificație pentru pribeagul care, deși nu mai era tânăr, era somat să reînceapă, ca un nou-născut, Inițierea.” (31)

Este posibil ca scriitorul să nu fi avut în vedere această amplasare narativă din cauza sentimentelor amestecate în legătură cu Berlin, de care se pare că nu s-a simțit atras ca în cazul Ierusalimului.

Ultima oprire atât pe harta reală cât și pe harta ficțională, reunind traseul biografic și literar al lui Norman Manea, este New York, pe care scriitorul îl numește „acasă” la sfârșitul cărții *Întoarcerea huliganului* (în ciuda declaratei locuiri în „casa melcului”, care astfel pare să ofere nu numai găzduirea lingvistică - aparent exclusivă): Babylon al lumii noi și al lumii vechi, paradis din care nimic nu lipsește, capitala Dada a tuturor exilaților... O întrebare interesantă ridică Katraryna Jerzak atunci când aduce în discuție mizele exilului literar dintr-o perspectivă comparativă: Este New York/ „lumea nouă” comparabilă cu „lumea veche” a Europei de est? Criticul evidențiază felul în care scriitorul din Europa de est face o analiză comparativă lucidă a celor două orașe ce reprezintă până la urmă două lumi surprinzător de similare: fațada blocului de apartamente în care locuiește în New York îi amintește naratorului de arhitectura stalinistă, „exilatul nu încetează niciodată să compare. Așadar, imigrantul care încă face comparații după douăzeci de ani, este încă un exilat, însoțit permanent de disonanța cognitivă a dublei viziuni.” (32)

Vizuina, ultimul roman al lui Norman Manea, plasează personajele în America anilor 1990, anume în New York, și recurge la numeroase retrospectivii în România dinaintea de 1989. Este vorba despre un thriller literar, al cărui intrigă este întrețesută din ambianța comunistă și apoi din confuzia postcomunistă, împreună cu burlescul american și notele tragice ale lui 11 septembrie 2001. *Vizuina* reunește toate temele și „hărțile” ficționale ale scrierilor anterioare, de la experiența traumatică a lagărului din Transnistria până la „imposibilitatea” exilului american. În plus, este romanul care marchează o schimbare substanțială în ceea ce privește reîntoarcerea către tehnici narrative tradiționale. Peter Gașpar, fiu de evrei eliberați de la Auschwitz, crescut și educat în România comunistă, emigrează în Statele Unite și printr-o serie de circumstanțe de roman picaresc, devine profesor invitat într-un campus universitar. Mediul academic este așadar avut în vedere, dimpreună cu agitația marelui oraș american, unde oamenii obișnuiți sunt simple numere – de asigurare medicală, de exemplu, precum afirmă cu umor un personaj secundar. Un alt personaj secundar, o studentă a lui Peter, Deste Onal, scrie un mesaj „*Next time I kill you, I promise. The labyrinth made of a single straight line which is invisible and everlasting.*” (33) – un citat din Borges - către patruzeci de imigranți răspândiți de-a lungul Statelor Unite, pentru a pregăti o instalație postmodernă numită *Babylon Lottery*, unde în ultima cameră se află un labirint din patruzeci de plicuri, incluzând răspunsurile destinatarilor și detaliile lor biografice, iar deasupra tuturor, un motto ironic ironizând sloganul comunist: „Exilați din toate țările, uniți-vă”! Avem așadar de-a face cu o metaforă spațială foarte sugestivă, căci problematizează artificiile postmoderniste și astfel reconsideră înțelegerea dimensiunii condiției exilatului în lumea contemporană.

Pentru a concluziona, o sursă valoroasă o pot constitui proiectele efectuate de către Institutul de Cartografie și Geoinformație din Zurich, la care apelăm pentru a rezuma în mod vizual recitirea operelor lui Norman Manea cu accent pe dimensiunea trans-națională. Urmând exemplul articolului *Dreams, Longings, Memories – Visualising the dimension of projected spaces in fiction* (34) am folosit aceleași

simboluri utilizate de cercetătorii implicați în acest proiect, astfel am conceput o hartă imaginară care prezintă localizarea celor trei imagini-metaforă trecute astfel în revistă:

- "longing"/„apartenența afectivă” reprezentată de Burdujeni, simbol al copilăriei fericite de dinainte de deportare, topos personalizat, *origo mundi* sau *regressum ad uterum*;
- "remembering" / amintirea (dureroasă) a Transnistriei și a Bucureștiului, simboluri ale „celor două rele ale secolului” - la nivel individual - prima transfigurată în proza scurtă și cea de-a doua în toate romanele;
- "dreaming" / reveria: în forma ei cea mai pură, anume poezia, prin imaginea Ierusalimului în poemul *Vorbind pietrei*; ca viziune oarecum escapistă – în descrierea Veneției din nuvela *Kinderland* și ca amară reprezentare ficțională a orașului New York.

Note și referințe bibliografice

- (1) STEINER, George. *Extraterritorial: Papers on Literature and the Language Revolution*. New York: Atheneum, 1971.
- (2) MOSLUND, Sten Pultz. *Migration Literature and Hybridity: The Different Speeds of Transcultural Change*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2010, p. 2. [traducerea noastră]
- (3) FRANK, Søren. *Migration and Literature: Günter Grass, Milan Kundera, Salman Rushdie and Jan Kjaerstad*. New York: Palgrave Macmillan, 2008, p. 11-12.
- (4) *Ibidem*, p. 14.
- (5) SEYHAN, Azade. *Writing Outside the Nation*. Princeton University Press, 2001, p. 15.
- (6) FRANK, Søren. *Op.cit.*, p.14.
- (7) MANEA, Norman. *Sertarele exilului*. Iași: Polirom, p. 128.
- (8) MANEA, Norman. Puloverul. În *Variante la un autoportret: schițe și nuvele*. Iași: Polirom, 2008, p. 77.
- (9) *Ibidem*, p. 84.
- (10) WIESEL, Elie. The Holocaust as Literary Inspiration. În: WIESEL, Elie; DAWIDOWICZ, Lucy; RABINOWITZ, Dorothy; MCAFFE BROWN, Robert. *Dimensions of the Holocaust*. Evaston: Northwestern University Press, 1996, p. 8. [traducerea noastră]
- (11) MANEA, Norman. *Întoarcerea huliganului*. Iași: Polirom, p. 65-68.
- (12) *Ibidem*, p. 68.
- (13) *Ibidem*, p. 226.
- (14) MÂNDRA, Mihai. Inescapable Colonization: Norman Manea's Eternal Exile. În: *Literature in Exile of East and Central Europe*. Editat de Agnieszka Gutthy. New York: Peter Lang, 2009, p. 200. [traducerea noastră]
- (15) Pentru conceptul de „limbaj al suferinței”, vezi ADORNO, Theodor W. *Teoria estetică*. Pitești: Paralela 45. Traducere din limba germană de Andrei Corbea, Gabriel H. Decuble, Cornelia Eșianu. p. 31: „Exprimând dezastrul prin *identificare*, [arta] anticipează clipa când acesta își va fi pierdut puterea”. [sublinierea noastră]
- (16) MÂNDRA, Mihai. *Op. cit.*, p. 194.

- (17) MANEA, Norman. October, Eight O'Clock. Translated by Cornelia Golna, Anselm Hollo, Mara Soceanu Vamos, Max Bleyben, Marguerite Dorian, Elliot B. Urdang. New York: Grove Press, 1992, p. 3.
- (18) MANEA, Norman. *Plicuri și portrete*. Iași: Polirom, 2004, p. 293. [sublinierea noastră]
- (19) MANEA, Norman. *Variante la un autoportret: schițe și nuvele*. *Loc. cit.*, p. 940.
- (20) MANEA, Norman. *Sertarele exilului*. *Loc. cit.*, p. 124.
- (21) *Ibidem*, p.129, 131.
- (22) *Ibidem*, p.139.
- (23) *Vezi ibidem*, p. 126.
- (24) MANEA, Norman. *Vorbind pietrei*. Iași: Polirom, 2008, p. 31.
- (25) *Ibidem*, p. 33.
- (26) MANEA, Norman. Kinderland, Lectură în Kinderland. În : *Variante la un autoportret: schițe și nuvele*. *Loc. cit.*, p. 397-420, 459-471.
- (27) *Ibidem*, p. 406.
- (28) *Ibidem*, p. 408.
- (29) *Ibidem*, p. 420.
- (30) MANEA, Norman. *Plicuri și portrete*. *Loc. cit.*, p. 297.
- (31) *Ibidem*, p. 323.
- (32) JERZAK, Katarzyna. Exile as Life after Death in the Writings of Henrik Grynberg and Norman Manea. În: ROSENFELD, Alvin H. *The Writer Uprooted*. Indiana Press University, 2008, p. 82. [traducerea noastră]
- (33) Manea, Norman. *Viziuna*. Iași: Polirom, 2012, p. 111.
- (34) PIATTI, Barbara; REUSCHEL, Anne-Kathrin; HURNI, Lorenz. Dreams, Longings, Memories – Visualising the Dimension of Projected Spaces in Fiction. În: *Proceedings of the 26th International Cartographic Conference, Dresden, 2013*. [Online] [Accesat 29 noiembrie 2014]. Disponibil la: <http://www.literaturatlas.eu/en/2014/01/09/traume-sehnsuchte-erinnerungen-uber-die-darstellung-der-dimensionen-projizierter-orte-in-fiktionen/>